DOI 10.47315/archives2021.326.149

УДК 94(477.65)«17»

Ярослав Іванов

аспірант,

Інститут української

археографії та джерелознавства

імені М. С. Грушевського НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3465-0234>

ФОРПОСТИ НА ІМПЕРСЬКОМУ ФРОНТИРІ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ВІД СЕРЕДИНИ ДО КІНЦЯ ХVІІІ СТ.: ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

Анотація. Мета статті полягає в актуалізації, описуванні та систематизації документів фондів «Історичні матеріали» (Ф. II) та «Архів фортеці Св. Єлизавети» (Ф. IX), що зберігаються у Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Документи стосуються історії форпостів на території т. зв. «Задніпровських місць», Нової Сербії, Новослобідського козацького полку, Новоросійської губернії у середині – другій половині ХVІІІ ст. **Методологія дослідження** передбачає використання принципу історизму, методів опису, аналізу і синтезу, класифікації та систематизації. **Наукова новизна** статті зумовлена високою джерельною вартістю документів, що відображають структуру, склад та діяльність форпостних команд, а також систематизацією історіографії, в якій містяться введені до наукового обігу документи досліджуваних фондів ІР НБУВ у контексті історії форпостів. **Висновки.** Зазначені документи відображають основні аспекти організації форпостної служби, надають відомості про розташування, підпорядкування, апарат управління форпостами, склад форпостних команд, дають чітке уявлення про їхні основні функції та діяльність. Вони можуть бути використані як суттєве доповнення при подальшому дослідженні історії форпостів, гайдамацького руху, процесів на прикордонні у середині – другій половині ХVІІІ ст. Разом із тим, фонди ІР НБУВ потребують подальшого дослідження. Крім проаналізованих у цій статті фондів, окремі документи з історії форпостів на території «Задніпровських місць», Нової Сербії, Новослобідського козацького полку, Новоросійської губернії у середині – другій половині ХVІІІ ст. потенційно можуть міститися у таких фондах: «Колекція рукописів Одеського товариства історії та старожитностей» (Ф. V), «Колекція університету Св. Володимира» (Ф. VІІІ), «Архів Української академії наук – Всеукраїнської академії наук» (Ф. Х), «Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна (1884–1973)» (Ф. 42).

Ключові слова: форпости; гайдамаки; «Задніпровські місця»; Нова Сербія; Новослобідський козацький полк; Новоросійська губернія; архів фортеці Св. Єлизавети.

Однією з актуальних тем, на яку звернена увага сучасної української історіографії, є історія Південної України ХVІІІ ст. Інтерес дослідників

© Я. Іванов, 2021

до історії цих земель в окреслений період має як традиційний характер (зокрема як складової історії Запорозької Січі, регіоналістики, заселення та господарського освоєння краю тощо), так і пов'язаний з чисельними маніпуляціями щодо «Новоросійського міфу» з боку російської історіографії та пропаганди, а також спробами втілення в життя політичного проєкту «Новоросії» в контексті сучасних суспільно-політичних подій (окупації Росією Криму та підтримки з її боку тероризму і сепаратизму на Донбасі). В основі «Новоросійського міфу» лежить теза про основний внесок та першість Росії в освоєнні Південної України, причому вказується на те, що це освоєння відбувалося до утворення Новоросійської губернії у 1764 р., а саме підкреслюється тісний зв'язок між Новоросійською губернією та Новою Сербією; остання розглядається як предтеча Новоросії¹. Відповідно, для унеможливлення подібних маніпуляцій серед основних завдань, що стоять перед дослідниками, є всебічне вивчення всіх складових елементів, які стосуються як історії Південної України цього періоду, так і «Новоросійського міфу». Історія форпостів на території «Задніпровських місць», Нової Сербії, Новослобідського козацького полку, Новоросійської губернії є однією з таких тем.

Разом із цим, історія форпостів у межах окресленого часового проміжку та території є невід'ємною складовою дискурсу в рамках концепції південноукраїнського прикордоння. Вона стосується як «зовнішнього» (кордонів між Російською імперією, Річчю Посполитою та Кримським ханством (васалом Османської імперії), так і «внутрішнього» фронтиру (анклавів у межах Вольностей війська Запорозького, зокрема Нової Сербії та Новослобідського козацького полку)². Більш детальне дослідження історії форпостів на території «Задніпровських місць», Нової Сербії, Новослобідського козацького полку, Новоросійської губернії, безумовно, сприятиме уточненню та доповненню наявних в історіографії поглядів на українське прикордоння середини – другої половини XVIII ст.

Основний масив документів, що відображає діяльність місцевих адміністрацій, зокрема, коменданта фортеці Св. Єлизавети, та стосується історії форпостів у межах Нової Сербії, Новослобідського козацького полку, Новоросійської губернії міститься у фонді «Архів фортеці Св. Єлизавети» (Ф. IX), що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Одним із перших дослідників, який працював над документами цього фонду, був

¹ Ясь О. Південна Україна як об'єкт історіографічного осмислення й політичних маніпуляцій // *Верменич Я. В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі* / відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2016. С. 111–162.

² Шиян Р. «Фронтір зовнішній» і «фронтір внутрішній»: концепція південноукраїнського прикордоння між 1680-ми – 1750-ми роками // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя*, 2012. Вип. XXXII. С. 96–105.

В. Ястребов. У статті «Архив крепости Святой Елизаветы» він здійснив загальний опис фонду та опублікував декілька документів³.

У подальшому частина документів фонду лягла в основу праці С. Шамрая «До історії залюднення Степової України: Кн. 1. Крилівщина і Лизаветчина»⁴. Автор приділив увагу як організаційній структурі форпостних команд, їх чисельності і функціях, так і гайдамацькому рухові в межах Нової Сербії та Новослобідського козацького полку. При цьому дослідник висвітлив як епізоди боротьби форпостних команд та гусарів Нової Сербії проти гайдамаків, так і моменти співпраці гайдамаків із новосербськими гусарами⁵.

Частково документи архіву фортеці були залучені Н. Полонською-Василенко при написанні монографії «Заселення південної України в половині XVIII ст. (1734–1775)»⁶. У нас час до документів архіву фортеці Св. Єлизавети в контексті дотичних до історії форпостів тем, а саме історії Нової Сербії, Новослобідського козацького полку, Новоросійської губернії, гайдамацького руху на території цих утворень зверталися О. Посулько⁷, А. Пивовар⁸, С. Дідик⁹,

³ Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы // Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 15. Одесса, 1889. С. 548–593.

⁴ Шамрай С. М. До історії залюднення Степової України. Кн. 1. Крилівщина і Лизаветчина // Записи історично-філологічного відділу. Кн. XXIV. Київ, 1929. С. 207–302.

⁵ Там само. С. 277–284.

⁶ Полонська-Василенко Н. Д. Заселення південної України в половині XVIII ст. (1734–1775). Заселення Нової Сербії та Слов'яносербії. Мюнхен, 1960. 221 с.; Її ж. Заселення південної України в половині XVIII ст. (1734–1775). Заселення Новоросійської губернії. Мюнхен, 1960. 187 с.

⁷ Посулько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. Запоріжжя, 1998. 80 с.

⁸ Пивовар А. В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. Київ: Академперіодика, 2003. 336 с.

⁹ Дідик С. С. Новослобідський козацький полк (1753–1764 pp.) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Сергій Сергійович Дідик; Запорізький нац. ун-т. Запоріжжя, 2009. 279 с.; Його ж. Запорожці і новослобожани – співучасники по гайдамацьких справах // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 44(1). Запоріжжя, 2015. С. 68–71; Його ж. Допоміжна служба Новослобідського козацького полку // Гуржіївські історичні читання 2014–2015. Вип. 8–9. Черкаси, 2015. С. 160–162; Його ж. Шляхи сполучення, броди та переправи як невід'ємна складова системи комунікацій Новослобідського козацького полку (1753–1764 pp.) // Гуржіївські історичні читання. Вип. 11. Черкаси, 2017. С. 67–72; Його ж. Створення торгівельної інфраструктури на південно-західному порубіжжі Російської імперії в середині XVIII ст. (до історії Новослобідського козацького полку) // Гуржіївські історичні читання. Вип. 5. Черкаси, 2012. С. 273–276; Його ж. Розвиток торгівлі на території Новослобідського козацького полку (1753–1764 pp.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 1. Ч. 1. Тернопіль, 2018. С. 33–38.

О. Барановський¹⁰, М. Орлик¹¹, О. Чорний¹², О. Кушнір¹³, А. Ганул¹⁴. Аналізуючи доробок згаданих дослідників, не можна не відзначити, що значна частина документів фонду «Архів фортеці Св. Єлисавети», яка стосується історії Нової Сербії та Новослобідського козацького фонду, на сьогодні введена до наукового обігу. В перелічених працях представлені окремі документи, що стосуються організаційної структури мережі форпостів, чисельності, складу та діяльності форпостних команд, зокрема, їхньої боротьби з гайдамацькими загонами.

Окремо варто виділити сучасні джерелознавчі розвідки, в яких розкрито історію формування та переміщення фонду, а також потенціал вміщених у ньому документів, зокрема статті: «Архів фортеці Св. Єлисавети: маловідомий фонд»¹⁵ та «Архів фортеці Св. Єлисавети – цінний фонд Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського»¹⁶ С. Дідика; «Доля архіву фортеці св. Єлисавети (друга

¹⁰ Барановський О. А. Розгортання запорізького гайдамацтва на ново-сербському напрямку (1752–1764 рр.): джерелознавчий аналіз // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : збірка наукових праць. Чис. 18. Київ, 2011. С. 17–20.

¹¹ Орлик М. Фортеця святої Єлисавети та іноземна колонізація Південної України (третя чверть XVIII ст.) // Етнічна історія народів Європи. Вип. 27. Київ, 2008. С. 147–151.

¹² Чорний О. В. Красносізьська прикордонна митниця у XVIII столітті // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. Вип. V. Кіровоград, 2010. С. 190–201.

¹³ Кушнір О. О. Гайдамацький рух 1715–1760-х рр.: перебіг і сприйняття сучасниками : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олександр Олександрович Кушнір; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2013. 218 с.

¹⁴ Ганул А. М. Адміністративно-господарська діяльність генерала Івана Хорвата в Новій Сербії (1751–1786) : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Антон Миколайович Ганул; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2018. 249 с.; Його ж. Діяльність Івана Хорвата щодо гайдамацьких набігів на території Нової Сербії (1755–1761 рр.) // Дні науки історичного факультету (до 150 річчя з дня народження М. С. Грушевського): матеріали IX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених (Київ, 21 квітня 2016 р.). Київ, 2016. С. 333–337; Його ж. Адміністративні повноваження Івана Хорвата у Новій Сербії (1752–1762) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 3(130). Київ, 2016. С. 18–23; Його ж. Майновий стан Івана Хорвата в Новій Сербії // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 45. Запоріжжя, 2016. С. 70–74.

¹⁵ Дідик С. С. Архів фортеці Св. Єлисавети: маловідомий фонд. URL:http://www.cossackdom.com/doc/didik_arhivek.htm (дата звернення: 21.10.2020).

¹⁶ Дідик С. С. Архів фортеці Св. Єлисавети – цінний фонд Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. 51. Запоріжжя, 2018. С. 242–247.

половина XVIII–XIX ст.)»¹⁷, а також розділ «Документи колоніальної історії (Архів фортеці св. Єлисавети)» з монографії «Центрально-український архів»¹⁸ С. Шевченка, стаття «Архів фортеці св. Єлисавети» В. Сердюка¹⁹.

Перелік представлених у фонді документів, що стосуються історії форпостів Нової Сербії, Новослобідського козацького полку, Новоросійської губернії є доволі обширним. Серед документів, що відклалися в архіві фортеці Св. Єлисавети, зустрічаються оригінали і копії ордерів та указів, що йшли від органів центральної влади, зокрема Сенату та Військової колегії²⁰. Проте, основу фонду складають ордери, рапорти, відомості з Комендантської канцелярії фортеці Св. Єлисавети, Канцелярії Новосербського корпусу, Полкової канцелярії Новослобідського козацького полку та листування між ними відповідно²¹. Не такими чисельними, але не менш важливими є рапорти командирів форпостів, сотників Новослобідського козацького полку, звернення населення про отримання паспортів для проходження крізь форпости тощо²².

Документи архіву фортеці Св. Єлисавети дають загальне уявлення про кількість, розташування та назви форпостів, що функціонували в межах Нової Сербії, Новослобідського козацького полку, а пізніше – Новоросійської губернії. Хоча створення форпостів на території цих утворень почалося від 1743 р., коли ці землі входили до складу «Задніпрських місць» – правобережної території в межах Миргородського та Полтавського полків Гетьманщини. Так, станом на 1752 р. форпости на цій території було розділено на Крилівську, Цибулівську та Петроострівську дистанції. За документами, що наявні в архіві фортеці Св. Єлисавети, відомо, що Крилівська дистанція налічувала 20 форпостів²³. У подальшому ці дистанції були розподілені між Гусарським і Пандурським полками Нової Сербії та Новослобідським козацьким

¹⁷ Шевченко С. Доля архіву фортеці св. Єлисавети (друга половина XVIII–XIX ст.) // Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки. 2013. Вип. 18. Кіровоград, 2013. С. 194–199.

¹⁸ Шевченко С. І. Центральноукраїнський архів. Кіровоград: ВО «Акорд», 2013. С. 16–36.

¹⁹ Сердюк В. А. Архів фортеці св. Єлисавети // Інгульський степ. Вип. І. Київ, 2016. С. 102–135.

²⁰ ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України). Ф. IX. Од. зб. 420–425. 25 арк.

²¹ Там само. Ф. IX. Од. зб. 315–338. 48 арк.; Од. зб. 1045–1047. 5 арк.; Од. зб. 2763–2766. 7 арк.

²² Там само. Од. зб. 74–80. 13 арк.; Од. зб. 891–901. 19 арк.

²³ Там само. Од. зб. 74–80. Арк. 3–4; Пивовар А. В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії... С. 282–283.

полком, а після їх ліквідації – між Чорним і Жовтим гусарськими полками та Єлисаветградським пікінерним полком відповідно²⁴.

У період існування Нової Сербії та Новослобідського козацького полку також знаходимо відомості про несення служби на форпостах російськими²⁵, козацькими²⁶ та компанійськими полками²⁷, а також загонами з гарнізону фортеці Св. Єлизавети, зокрема артилерійською командою²⁸. Приклад служби козаків із Гетьманщини фіксуємо у листопаді 1753 р. У донесенні київському генерал-губернатору І. Глебову один із козаків Миргородського полку, який в цей час ніс службу на форпості, скаржився на відсутність командування та забезпечення харчами і теплим одягом²⁹.

Особливістю складу форпостних команд цього періоду було залучення до служби гусарів та пандурів Нової Сербії, а також козаків Новослобідського козацького полку³⁰. Попри службу гусарів на форпостах, командир Новосербського корпусу І. Хорват мав обмежені повноваження стосовно управління форпостними командами. Безпосередньо йому підпорядковувалися команди, що складалися з гусар на сусідніх із шанцями форпостах, проте при вирішенні вагомих питань стосовно переміщення форпостних команд йому доводилося звертатися до Головного командира Нової Сербії, київського генерал-губернатора І. Глебова або до коменданта фортеці Св. Єлизавети³¹.

Після ліквідації Нової Сербії Гусарський та Пандурський полки було перейменовано у Чорний та Жовтий гусарські полки. До 1768 р. найменування полків, які служили на форпостах, майже не змінилися, хоча зрозуміло, що їхній особовий склад зазнавав ротації³². Станом на 1767 р. на форпостах продовжували нести службу команди російських Борисоглібського, Волуйського, Воронізького, Єлецького, Курського, Лівенського, Стародубського піхотних та Єфимівського, Козловського, Орловського кінних полків³³, Гадяцького, Лубенського, Миргородського, Полтавського козацьких полків³⁴, компанійських полків³⁵, частини гарнізону фортеці Св. Єлизавети³⁶.

²⁴ ІР НБУВ. Ф. ІХ. Од. зб. 2109–2166. Арк. 70.

²⁵ Там само. Од. зб. 31–37. Арк. 1–8.

²⁶ Там само. Од. зб. 38–73. Арк. 60–60зв.

²⁷ Там само. Од. зб. 215–237. Арк. 5–16, 23–25.

²⁸ Там само. Од. зб. 2167–2182. Арк. 1–4.

²⁹ Там само. Ф. ІХ. Од. зб. 38–73. Арк. 60–60зв.

³⁰ Шамрай С. М. До історії залюднення Степової України... С. 280.

³¹ ІР НБУВ. Ф. ІХ. Од. зб. 238–243. Арк. 5, 9.

³² Там само. Од. зб. 2503–2513. Арк. 12–13.

³³ Там само. Од. зб. 2503–2513. Арк. 15.

³⁴ Там само. Од. зб. 2109–2166. Арк. 58.

³⁵ Там само. Од. зб. 2503–2513. Арк. 10зв.–11.

³⁶ Там само. Од. зб. 2109–2166. Арк. 70.

Подальші спроби поширення російської влади та, відповідно, створення нових форпостів на цьому напрямку мали місце впродовж 1764–1768 рр. Проте Запорозька Січ виступала із протестом проти цього і вимагала повернення форпостів на старі місця³⁷.

Окреме місце займають документи, що стосуються пропуску товарів та осіб через кордон. Цікавими є відомості про товари, які були вивезені та ввезені через Крилівський форпост у грудні 1767 р. Так, було ввезено 140 відер вина, а вивезено «восимдесят паровиц крымской соли, двенадцать паровиц вялой рыбы, сорок семь волов, две лошади, тридцать семь овечих коп»³⁸. Варто зазначити, що процес ревізії та оплати мита відбувався на місцях. Деколи форпостні команди зловживали своїм становищем, стягуючи надмірне мито³⁹. В окремих випадках гроші та припаси вилучалися на користь командира Новосербського корпусу І. Хорвата⁴⁰.

Система дій форпостних команд при пропуску через кордон людей і товарів була однаковою для всіх форпостів. Легальний перетин кордону купцями та місцевим населенням здійснювався за паспортами. Для прикладу, у 1765 р. Єлисаветградським купецьким правлінням було видано паспорти жителям слободи Злинка А. Воробйову і Ф. Колечкіну⁴¹ та прапорщику С. Карчикіну «о отпущении его до малороссийского местечка Городища»⁴².

Надзвичайно важливими є відомості, що стосуються гайдамацького руху на території Нової Сербії, Новослобідського козацького полку, Новоросійської губернії. Серед документів, представлених у фонді, є розпорядження про посилення боротьби проти гайдамаків, зокрема «Ордер Слободской полковой канцелярии господам сотникам в крепости до Днепра о принятии мер в борьбе с гайдамаками» від 23 червня 1758 р.⁴³ Разом із тим бачимо, що Новослобідська полкова канцелярія в цей період видала подібні ордери, в яких йдеться про посилення пильності та боротьби з гайдамацькими загонами, сотникам⁴⁴. Окрім цього, указом Військової колегії коменданту фортеці Св. Єлизавети Ф. Юсту належало укріпити форпости та збільшити пильність і кількість військ на кордоні з Єдисанською ордою, тобто поблизу Бугогардівської паланки, яка в той час була одним із центрів гайдамацького руху⁴⁵.

³⁷ Там само. Ф. IX. Од. зб. 2729–2747. Арк. 23.

³⁸ Там само. Од. зб. 2427–2430. Арк. 4.

³⁹ *Дідик С. С.* Розвиток торгівлі на території Новослобідського козацького полку... С. 275.

⁴⁰ *Ганул А. М.* Майновий стан Івана Хорвата в Новій Сербії... С. 71.

⁴¹ ІР НБУВ. Ф. IX. Од. зб. 2517–2527. Арк. 8.

⁴² Там само. Од. зб. 31–37. Арк. 9.

⁴³ Там само. Од. зб. 315–338. Арк. 23.

⁴⁴ Там само. Ф. IX. Од. зб. 315–338. Арк. 11–11зв., 19–19зв., 29.

⁴⁵ Там само. Од. зб. 420–425. Арк. 1–8.

Документи також повідомляють про збройні сутички між гайдамаками та форпостними командами з гусар Нової Сербії, що відбулися у жовтні-листопаді 1755 р. Гайдамаки напали на Новомиргородський шанець та хутір поручика Михайловича, що знаходився поблизу Цибулівського форпосту. З цього приводу І. Хорват у своєму рапорті до Головного командира І. Глебова просить останнього посилити боротьбу з гайдамаками на форпостах⁴⁶. Також І. Хорват очолював окремі збройні акції проти гайдамаків, зокрема у 1760 р.⁴⁷

Чергове протистояння між форпостними командами та гайдамаками відбулося у 1758 р., коли загін із 13-ти гайдамаків напав на слободу Овнянку⁴⁸. Того ж року стався гайдамацький напад на слободу Кам'янку. Під час нього троє гайдамаків потрапили в полон до рук форпостної команди і були відправлені до фортеці Св. Єлизавети⁴⁹.

Подальше посилення боротьби проти гайдамаків фіксуємо у 1764 р., коли команда 11-ої роти Цибулівського шанця переслідувала гайдамаків у районі Цибулівського та Дмитрівського форпостів, після того як останні пограбували слободу Ревуцьку⁵⁰. У серпні того ж року прем'єр-майором Чорного гусарського полку С. Пишчевичем було спіймано 3-х гайдамаків: П. Собка, І. Скалозуба, О. Вороного⁵¹. Цього ж місяця сотником С. Бутовським було затримано загін із 6-ти гайдамаків: К. Міщенко, В. Хайдусенка, Н. Ковальчука, М. Хуртума, Ф. Кравченка, А. Садаля⁵². Декого з них було допитано. За протоколами допитів варто відзначити, що більшість спійманих гайдамаків були вихідцями з Лівобережжя. Так, О. Вороний був родом із Пирятина Миргородського полку, В. Хайдусенко – із с. Панксоги Переяславського полку, М. Хуртума – із м-ка Лохвиця Лубенського полку, К. Міщенко – із с. Мельники Прилуцької сотні Переяславського полку⁵³.

Особливо яскраво протистояння між гайдамаками та форпостними командами представлено у судовій справі про вбивство поручика Фонбоєва та 2-х драгунів у березні 1760 р. Серед решти документів ця справа вирізняється ще й тим, що це чи не єдине свідчення про підготовку цілеспрямованої акції із вбивства гайдамаками російського військового, який був командиром Орлянського форпосту⁵⁴. Деталі цієї

⁴⁶ ІР НБУВ. Ф. ІХ. Од. зб. 238–243. Арк. 4–9.

⁴⁷ Ганул А. Діяльність Івана Хорвата щодо гайдамацьких набігів... С. 337.

⁴⁸ Шамрай С. М. До історії залюднення Степової України... С. 281.

⁴⁹ ІР НБУВ. Ф. ІХ. Од. зб. 305–314. Арк. 2, 4–4зв.

⁵⁰ Там само. Од. зб. 2038–2048. Арк. 7.

⁵¹ Там само. Од. зб. 2763–2766. Арк. 3.

⁵² Там само. Ф. ІХ. Од. зб. 2763–2766. Арк. 1.

⁵³ Там само. Од. зб. 2763–2766. Арк. 5–6.

⁵⁴ Там само. Од. зб. 1001–1006. Арк. 1–6.

справи описані в дослідженні С. Шамрая «До історії залюднення Степової України. Кн. 1. Крилівщина–Лизаветщина»⁵⁵.

Не надто чисельними, але від того не менш важливими є відомості, що стосуються карантинної діяльності форпостних команд. Під час епідемії контроль за пропуском через форпости значно посилювався. Військова колегія віддавала для цього відповідні накази, зокрема під час епідемії холери у 1758 р.⁵⁶ та у грудні 1760 р., коли у полкову канцелярію Новослобідського козацького полку надходили рапорти про посилення заходів у боротьбі з «опасной болезней»⁵⁷.

Загалом, документи фонду «Архів фортеці Св. Єлизавети» у повній мірі відображають діяльність форпостних команд у боротьбі проти гайдамацьких загонів на території Нової Сербії та Новослобідського козацького полку, розкривають особливості організації форпостної служби, надають відомості про розташування, підпорядкування, апарат управління форпостів, склад форпостних команд, пропуск осіб та товарів через кордон, карантинну діяльність.

Окрім документів «Архіву фортеці Св. Єлизавети», документи, що стосуються форпостів на досліджуваній нами території, вміщені у збірному фонді «Історичні матеріали» (Ф. II) ІР НБУВ. Окремі документи фонду стосуються історії форпостів на території «Задніпровських місць».

Наявні відомості стосовно складу форпостів та форпостних команд у період від 1743 р. до 1752 р. свідчать про те, що службу в «Задніпровських місцях» у цей період несли військові Борисоглібського, Волюйського, Воронізького, Єлецького, Курського, Лівенського, Стародубського піхотних та Єфимівського, Козловського, Орловського кінних полків⁵⁸. Станом на 1751 р. загальна чисельність військових цих полків у «Задніпровських місцях» становила 664 особи⁵⁹. Крім цього, у 1751 р. у «Задніпровські місця» було відправлено команду Компанійського полку на чолі з полковим осавулом М. Саманасем, яка мала приєднатися до команди секунд-майора М. Танєєва для ведення форпостної служби та боротьби з гайдамаками у «Задніпровських місцях»⁶⁰.

Окрім збройних сутичок, важливим елементом боротьби з гайдамацьким рухом була постійна розвідка місцевості та передавання донесень про наявність чи відсутність гайдамацьких загонів у районі конкретного форпосту за певний проміжок часу. Наприклад, у 1750–1752 рр. київському генерал-губернатору М. Леонтьєву щотиж-

⁵⁵ Шамрай С. М. До історії залюднення Степової України... С. 281.

⁵⁶ ІР НБУВ. Ф. IX. Од. зб. 420–425. Арк. 1–3зв.

⁵⁷ Там само. Од. зб. 81–110. Арк. 10.

⁵⁸ Там само. Ф. II. Од. зб. 2640. Арк. 1–2.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само Од. зб. 2643. Арк. 1.

ня звітував командир Кременчуцького форпосту про стан справ як зі сторони Лівобережжя, так і з боку «Задніпровських місць»⁶¹. У свою чергу київський генерал-губернатор доповідав у Військову колегію та Колегію іноземних справ стосовно обстановки на підконтрольних йому форпостах⁶². Подібна практика зберігалася протягом всього періоду існування форпостів у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. Яскравим прикладом цього є рапорт командира Новомиргородського форпосту К. Арича за вересень 1767 р. про відсутність гайдамацьких загонів у районі Новомиргорода⁶³.

Корпус згаданих документів про боротьбу з гайдамацьким рухом у 1750–1752 рр. вперше було опубліковано у 3-му томі «Архіву Південно-Західної Росії». Частина документів опублікована з поміткою «Из связки Киевской генерал-губернаторской канцелярии, содержащей переписку о гайдамаках. Сообщено действительным членом комиссии М. А. Максимовичем»⁶⁴.

Крім спостереження за гайдамаками, вівся нагляд за всією прикордонною територією⁶⁵. Малоймовірними здаються відомості про збірне 40-тисячне польсько-татарське військо, що мало намір нападати на територію «Задніпровських місць». Про це постійно доповідав командир Архангельської фортеці О. Потапенко. Ці відомості дійшли до Генеральної військової канцелярії та Військової колегії, де їх достовірність одразу була поставлена під сумнів⁶⁶.

Загалом, документи з фондів ІР НБУВ, що стосуються історії форпостів у межах «Задніпровських місць», Нової Сербії, Новослобідського козацького полку, Новоросійської губернії у середині – другій пол. XVIII століття («Історичні матеріали» (Ф. II) та «Архів фортеці Св. Єлизавети» (Ф. IX) відображають основні аспекти організації форпостної служби, надають відомості про розташування, підпорядкування, апарат управління форпостами, склад форпостних команд, дають чітке уявлення про основні їхні функції та діяльність. Ці документи можуть бути використані як суттєве доповнення при подальшому дослідженні історії форпостів на вказаній території у середині – другій пол. XVIII ст. Разом із тим, цю розвідку навряд чи можна вважати такою, яка повністю розкриває джерельний потенціал документів фондів

⁶¹ ІР НБУВ. Ф. II. Од. зб. 2636. Арк. 1; Од. зб. 2638. Арк. 1; Од. зб. 2645. Арк. 1–2зв.

⁶² Там само. Од. зб. 2639. Арк. 1.

⁶³ Там само. Ф. IX. Од. зб. 2517–2527. Арк. 3.

⁶⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Ч. 3: Акты о гайдамаках (1700–1768). Т. III. Киев, 1876. С. 577, 580, 586–591, 598–603, 618–620, 626–628.

⁶⁵ ІР НБУВ. Ф. II. Од. зб. 3781–3843. Арк. 17–21.

⁶⁶ Там само. Од. зб. 2922. Арк. 1–3, 10–11.

ІР НБУВ у контексті історії форпостів. Окремі документи з історії форпостів на території «Задніпровських місць», Нової Сербії, Новослобідського козацького полку, Новоросійської губернії у середині – другій пол. XVIII ст. потенційно можуть міститися у таких фондах: «Колекція рукописів Одеського товариства історії та старожитностей» (Ф. V), «Колекція університету Св. Володимира» (Ф. VIII), «Архів Української академії наук – Всеукраїнської академії наук» (Ф. X), «Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна (1884–1973)» (Ф. 42).

REFERENCES

1. *Arkhiv Yugo-zapadnoi Rossii, izdavaemy Vremennoi komissiei dlia razbora drevnikh aktov* (35 vols.). Ch. 3: *Akty o gaidamakakh* (1700–1768) (Vol. 3) [Archives of South-West Russia, published by the Provisional Commission for the Analysis of Ancient Acts [in 35 vols.]. Part 3: Acts on the Haidamaks (1700–1768). T. III.]. (1876). Kyiv. [in Russian].
2. Baranovsky, O. A. (2011). Rozghortannia zaporizkoho haidamatstva na novoserbskomu napriamku (1752–1764 rr.): dzhereloznavchy analiz [Deployment of the Zaporozhian haydamak movement in the New Serbian direction (1752–1764)]. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky: zbirka naukovykh prats*, 18, 17–20. [in Ukrainian].
3. Hanul, A. M. (2016). Administratyvni povnovazhennia Ivana Khorvata u Novii Serbii (1752–1762) [Ivan Horvat's Administrative powers in New Serbia (1752–1762)]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriiia*, 3(130). Kyiv. [in Ukrainian].
4. Hanul, A. M. (2018). *Administratyvno-hospodarska diialnist henerala Ivana Khorvata v Novij Serbii (1751–1786)* [General Ivan Horvat's administrative and economic activity in New Serbia (1751–1786)] (*Candidate's thesis*). Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv. [in Ukrainian].
5. Hanul, A. (2016). Diialnist Ivana Khorvata schodo haidamatskykh nabihiv na terytorii Novoi Serbii (1755–1761 rr.) [Ivan Horvat's activity in relation to the haydamak raids on the territory of New Serbia (1755–1761)]. Abstract of Papers '16: *Dni nauky istorychnoho fakultetu (do 150 richchia z dnia narodzhennia M. S. Hrushevskoho): materialy IX Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii studentiv, aspirantiv ta molodykh uchenykh* (Kyiv, 21 kvitnia 2016 roku) (pp. 333–337). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Hanul, A. M. (2016). Mainovy stan Ivana Khorvata v Novii Serbii [Ivan Horvat's Property status in New Serbia]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 45, 70–74. [in Ukrainian].
7. Didyk, S. S. (2018). Arkhiv fortetsi Sv. Yelyzavety – tsinny fond Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. Vernadskoho [The St. Elizabeth Fortress archives – a valuable fund of the Institute of Manuscripts at the Vernadsky National Library of Ukraine]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho Natsionalnoho universytetu*, 51, 242–247. [in Ukrainian].
8. Didyk, S. S. *Arkhiv fortetsi Sv. Yelyzavety: malovidomy fond* [The St. Elizabeth Fortress archives: a little-known fund]. Retrieved from: http://www.cossackdom.com/doc/didik_arhivek.htm [in Ukrainian].

9. Didyk, S. S. (2015). Dopomizhna sluzhba Novoslobidskoho kozatskoho polku [The Novoslobidsky Cossack regiment's back-up service]. *Hurzhivski istorychni chytannia 2014–2015*, 8-9, 160–162. [in Ukrainian].
10. Didyk, S. S. (2009). *Novoslobidsky kozatsky polk (1753–1764 rr.)* [Novoslobidsky Cossack Regiment (1753–1764)]. Zaporizhzhia: Zaporizhzhia National University. [in Ukrainian].
11. Didyk, S. S. (2015). Zaporozhtsi i novoslobozhany – spivuchasnyky po hajdamatskykh spravakh [Cossacks and Novoslobozhany are accomplices in haydamak's affairs]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 44(1), 68–71. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
12. Didyk, S. S. (2018). Rozvytok torhivli na terytorii Novoslobidskoho kozatskoho polku (1753–1764 rr.) [Development of trade on the territory of the Novoslobidsky Cossack Regiment (1753–1764)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*, 1(1), 33–38. Ternopil. [in Ukrainian].
13. Didyk, S. S. (2012). Stvorennia torhivnoi infrastruktury na pivdenno-zakhidnomu porubizhzhii Rosijskoi imperii v seredyni XVIII st. (do istorii Novoslobidskoho kozatskoho polku) [The formation of trade infrastructure on the southwestern border of the Russian Empire in the middle of the 18th century (on the history of the Novoslobidsky Cossack regiment)]. *Hurzhivski istorychni chytannia*, 5, 273–276. [in Ukrainian].
14. Didyk, S. S. (2017). Shliakhy spoluchennia, brody ta perepravy yak nevidiemna skladova systemy komunikatsij Novoslobidskoho kozatskoho polku (1753–1764 rr.) [Ways of communication, fords and crossings as an integral part of the communication system of the Novoslobidsky Cossack Regiment (1753–1764)]. *Hurzhivski istorychni chytannia*, 11, 67–72. [in Ukrainian].
15. Kushnir, O. O. (2013). *Hajdamatsky rukh 1715–1760-kh rr.: perebih i spryiniattia suchasnykamy* [Haydamaks' movement of 1715–1760s: the course and perception of contemporaries]. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv. [in Ukrainian].
16. Orlyk M. (2008). Fortetsia sviatoi Yelyzavety ta inozemna kolonizatsiia Pivdennoi Ukrainy (tretia chvert XVIII st.) [The St. Elizabeth Fortress and foreign colonization of Southern Ukraine (third quarter of the 18th century)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 27, 147–151. [in Ukrainian].
17. Pyvovar, A. V. (2003) *Poselennia Zadnipskykh mist do utvorennia Novoi Serbii v dokumentakh seredyny XVIII stolittia* [Settlement of the Zadniprovsyky places before the formation of New Serbia in the documents of the middle of the 18th century]. Kyiv: Akademperiodyka. [in Ukrainian].
18. Polonska-Vasylenko, N. D. (1960). *Zaselennia pivdennoi Ukrainy v polovyni XVIII st. (1734–1775). Zaselennia Novoi Serbii ta Slovianoserbii* [Settlement of the southern Ukraine in the middle of the 18th century (1734–1775). Settlement of the New Serbia and Slavonic Serbia]. Munich. [in Ukrainian].
19. Polonska-Vasylenko, N. D. (1960). *Zaselennia pivdennoi Ukrainy v polovyni XVIII st. (1734–1775). Zaselennia Novorosijskoi hubernii* [Settlement of southern Ukraine in the middle of the XVIII century. (1734–1775). Settlement of the Novorossiia Governorate]. Munich. [in Ukrainian].
20. Posunko, O. M. (1998). *Istoriia Novoi Serbii ta Slovianoserbii* [History of New Serbia and Slavonic Serbia]. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].

21. Serdiuk, V. A. (2016). *Arkhiv fortetsi sv. Yelyzavety* [The St. Elizabeth's Fortress archives]. *Inhulsky step*, 1, 102–135. [in Ukrainian].
22. Chorny, O. V. (2010). Krasnosilska prykordonna mytnytsia u XVIII stolitti. \[Krasnosilsk border customs in the 18th century]. *Kraieznavchy visnyk Kirovohradschyny*, V, 190–201. [in Ukrainian].
23. Shamrai, S. M. (1929). Do istorii zaliudnennia Stepvoi Ukrainy: Krylivshchyna – Lyzavetchyna [On the history of the population of Steppe Ukraine: Krylivshchyna – Lizavetchyna]. *Zapysy istorychno-filolohichnoho viddilu*, XXIV, 207–302. [in Ukrainian].
24. Shevchenko, S. (2013). *Dolia arkhivu fortetsi sv. Yelysavety (druha polovyna XVIII – XIX st.)* [The fate of the St. Elizabeth Fortress archives of the fortress of St. Elizabeth (the second half of the 18th – 19th centuries)]. *Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Seriya: Istorychni nauky*, 18, 194–199. [in Ukrainian].
25. Shevchenko, S. I. (2013). *Tsentralkoukrainsky arkhiv* [Archives of the Central Ukraine]. Kirovohrad. [in Ukrainian].
26. Shyian, R. (2012). «Frontyr zovnishnii» i «frontyr vnutrishnii»: kontseptsii pivdenoukrainskoho prykordonnia mizh 1680-my – 1750-my rokamy [«Outer frontier» and «inner frontier»: the concept of the southern Ukrainian border between the 1680s and the 1750s]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, XXXII, 96–105. [in Ukrainian].
27. Yastrebov, V. (1889). *Arkhiv kreposti Sviatoi Elizavety* [The St Elizabeth Fortress archives]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 15, 548–593. [in Russian].
28. Yas, O. (2016). Pivdenna Ukraina yak ob'ekt istoriohrafichnoho osmyslennia i politychnykh manipuliatsii [Southern Ukraine as an object of historiographical understanding and political manipulation]. In Ya. V. Veremnych, *Pivdenna Ukraina na tsyvilizatsiinomu pohranychchi*. Kyiv. [in Ukrainian].

Yaroslav Ivanov

PhD student,

Institute of Ukrainian Archaeography
and Source Studies named after M. S. Hrushevsky
of the National Academy of Sciences of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3465-0234>

OUTPOSTS ON THE IMPERIAL FRONTIER OF SOUTHERN UKRAINE FROM THE MIDDLE TO THE END OF THE 18th CENTURY: REVIEW OF SOURCES

Abstract. The aim of the article is to update, describe and systematize the documents of the fonds «Historical Materials» (F. II) and «The Archives of the St. Elizabeth Fortress» (F. IX), stored in the Institute of Manuscript of V. Vernadsky National Library of Ukraine (IM VNLU). The documents relate to the history of outposts on the territory of so-called «Zadniprovsky places», New Serbia,

Novoslobidsky Cossack Regiment, Novorossiia Governorate in the middle and the second half of the 18th century. **The research methodology** involves the use of the principles of historicism and positivism, methods of description, analysis and synthesis, classification and systematization. **The scientific novelty** of the article is due to the high source value of documents reflecting the structure, composition and activities of outpost teams, as well as the systematization of historiography, which contains introduced into scientific circulation documents of research fonds of the IM VNLU in the context of outpost history. **Conclusions.** These documents reflect the main aspects of the organization of the outpost service, provide information about the location, subordination, management of outposts, the composition of outpost teams, give a clear idea of their main functions and activities. It can be used as a significant addition to further study of the history of outposts, Haidamaks movement, processes at the border in the middle and the second half of the 18th century. At the same time the fonds of the IM VNLU need **further research**. In addition to the fonds, analyzed in this article, some documents on the history of outposts on the territory of «Zadniprovsky places», New Serbia, Novoslobidsky Cossack Regiment, Novorossiia Governorate in the middle and the second half of the 18th century potentially can be contained in the following fonds: «Collection of Manuscripts of the Odesa Society of History and Antiquities» (F. V), «Collection of St. Volodymyr's University» (F. VIII), «The Archive of the Ukrainian Academy of Sciences – All-Ukrainian Academy of Sciences» (F. X), «Polonska-Vasylenko Natalia Dmytrivna (1884-1973)» (F. 42).

Key words: outposts; Haidamaks; «Zadniprovsky places»; New Serbia; Novoslobidsky Cossack Regiment; Novorossiia Governorate; The Archives of the St. Elizabeth's Fortress.